

ԽՏԱՑՈՒՄՆԵՐ

ՓԻՒՆԻԿԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Փիւնիկէի մէջ հնախօսական կարեւոր աւերակներու չգոյութեան պատճառն այն է որ այդ երկրամասը անընդհատ յաջորդականութեամբ զրաւուած է նուաճողներէ։ յոյն, հռովմայեցի, բիւզանդացի, խաչակիր, արաբ և այլն տէրերէ, որոնք միշտ օգտագործած են հին շէնքերու ատաղձ եղած սրբատաշ քարերը, անոնցմով շինելու համար, հոն կոմ այլուր, նոր շէնքեր։ Այս տեսակէտով ամենէն աւելի զբաղատ եղած են մասնաւորաբար այս երկրին այն մասերը, ուր ամենէն աւելի շատ գացած եւ երկար մնացած են թաշտկիրները։

Փիւնիկեան հնութեանց ջնջումին մէկ ուրիշ պատճառն ալ եղած է իր երկրին ծովափնեայ բնութիւնը, որ այնքան կը զիւրացնէ հրաշակերաններու բեկորներուն այլուր փոխադրութեան գործը։ Ասոր համար է նաեւ որ Փոքր Ասիոյ մէջ, հեթանոս Եփեսոսի աւերակներէն կարելի եղած է Պոլիս փոխադրել աւերակներու հարուստ մթերք մը։ Սիւրբիոյ մէջ այդ պատճառներուն վրայ պէտք է տակաւին աւելցնել երկրին բնիկ ցեղին բնականէն պատկերամարտ հակումները, որ արուեստին անհասկացող կ'ընէր զիրենք, ինչպէս նաեւ ընչաքաղցութիւնը, որ գերեզմաններու թանկագին առարկաներու կողոպուտին կը մղէր զանոնք, և յաճախ կ'օտրտէր կուտար մեղրիրներ, կարծելով գանձ գտնել անոնց մէջ։ Այդ բանին քիչ չէր օգնէր նաեւ տեղական գրեթէ անիշխանութիւնը, այսինքն ոստիկանական հսկողութեան անգոյութիւնը։ Երբ հնութիւն մը գտնուէր տեղ մը, իսկոյն կը հասնէին ամէն կողմերէ, կը բանային շուրջը, կը շարժէին զայն, ամէն կերպ տարօրինակ հետաքրքրութեան առարկայ կ'ընէին զայն։ Եւ սակայն հին քաղաքակրթութիւնները այնքան հսկայական գեր կատարած են այս երկրին մէջ որ, հակառակ ջնջումի այս ահաւոր աւերներուն, դարձեալ ամէն կողմ կը տեսնուին հնախօսական հետքեր։

Սիւրբիոյ և Փիւնիկէի արուեստին տարբերութիւնը յունականէն՝ մեծ մասամբ արդիւնք է կազմութեանը իր կրօնաբանութեն, որոնք նուրբ խառնուածքի ընդունակ չեն։ այս պատճառաւ հաստատման բեկորներն, ու զարգաքանդակները՝ խոշոր տիպեր ընդհանրապէս։ Յընդհանուրն, փիւնիկեան արուեստը նշանաւոր գեղեցկութեան նշանաւոր մը չունի։ Յարգ գտնուած բեկորները կը յայտնեն այս իրականութիւնը։ ապագայ նոր պեղումներ հաւանական չէ որ փոխել տան այս տեսութիւնը։

Ճարտարապետութիւնը ազդի մը պարկեշտութեան, դատողութեան և լրջութեան ամենէն ապահով ստուգանիշներէն մին է։ Բացարձակ անկեղծութիւնն է ճարտարապետութեան մեծ կանոնը։ Յախտնակալ հնութեան համար աշխատելու մտածումը բարոյական ոյժէ մը միայն կրնայ ծնիլ, և այդ ոյժը ունեցան ամենէն աւելի դասական հնութեան զարկերը։ Անհուն է տարբերութիւնը որ կայ յունական և հռովմէական հին շէնքերուն և միջնադարեան ու արդի շէնքերուն միջև։ Շէնքին ամէն մէկ մասը, հնութեան մէջ, իրեն յատուկ մասնապէս գործաւորն ունէր։ Ամիսներ կ'աշխատէին քարերը այնպէս մը տեղաւորելու համար իրարու վրայ, որ անոնց միացման կամ շփման զիծը գերձանի չափ բարակ ըլլար, և իրարու մաս կազմած ըլլային անոնք։ Ամէն քար իր պահանջած տեղին մեծութիւնը պիտի ունենար։ Շէնքին տեսնուած ու չտեսնուած մասերը հաւաստապէս պէտք է կազմուէին մաքուր եւ սրբատաշ քարերէ։ Մեհանքը աստուածութեան մը արժանի վեհութիւնը պէտք էր ունենար։ Այսպէս են հին շէնքերը յունական արուեստին տակ, ինչպէս նաեւ Եգիպտոսի մէջ, թէ՛ ի հնումն և թէ՛ ի սլաւական շրջանին։ մինչդեռ գործնական արուեստին մէջ այդպէս չէ։ Այս վերջին ճարտարապետութեան շէնքերը չեն կրնար երբեք զիմանալ հողար տարի։ մինչ Ակրոպոլը և յունական քաղաքակրթութեան և արուեստի միւս մեծ շէնքերը հողար տարի ետքը տակաւին մնացած պիտի ըլլան այժմեանին պէս, եթէ յատկապէս քանդուած ըլլան։

Բայց այս ամէնը ըսել չէ թէ փիւնիկեան հնախօսութիւն չկայ, ոչ, թէեւ ազ-

քատ և վտիտ, բայց գոյութիւն ունի առնիկա: Անոր նախատիպը կը թուի եղած ըլլալ այրաբնակութիւնը: Փիւնիկեան արուեստը ամէն բանէ առաջ ճարտարապետական էր. և մեծ յիշակերտներու վրայ անիկա երբեք վայելուչ եւ տեսական ռճի մը չյանգեցաւ: Փիւնիկեան ճարտարապետութեան յատկանիշը խոշորութիւնն է: Մինչ յունականին մէջ տիրող տարրը սիննն է, հոս տաշուած ապառաժն է տիրապետողը, որ յետոյ կը փոխուի որմնի ինչպէս սիւրբականին և երբայականին մէջ ալ, նոյնպէս, փիւնիկեանին մէջ, նիւթը, այսինքն քարն է որ կ'իշխէ ճարտարապետին մտածումին վրայ, մինչ յունականին մէջ նախամտածուած յատակագիծն է որ մանրել կամ յարմարցնել կուտայ քարին կտորը: Փիւնիկեան յիշատակարաններուն նըկարագիրն էր ուրեմն հսկայօրէն լայնանիստ պատը: Ասոր պատճառներէն մէկն ալ Սիւրբոյ քարերն էին, որոնք ընդունակ չէին նորը քանդակագործութեանց, անոր համար է որ բուն զարդական մասերը, որոնք տեղ տեղ պէտք է ըլլային պատերուն վրայ, փայտով կամ մետաղով կը ծածկուէին, որպէսզի հնար ըլլար տնոնց վրայ զարդ բանիլ: Յետոյ երբ զարդը հարկադրական դարձաւ փիւնիկեան արուեստին մէջ, ա'լ արուեստը ինքնին վերածուեցաւ նմանութեան արուեստի մը, կորսնցնելով իր բնիկ ինքնութիւնը: Փիւնիկեան կամ սիւրբական մեծ հին շէնքերու անհետացումին պատճառն ալ այսպէս վիթխարի քարերու առնթրագործութեամբ շինուելն էր: Այդ շէնքերու տեղերը վերածուեցան վրան բաց քարահանքերու, ուսկից ամէնքը կը տանէին պատրաստ սրբատաշ քարերը:

Փիւնիկեանին վրայ ամենէն աւելի ազդած է եգիպտական արուեստը: Այդ ազդեցութեան շրջանն է, դէպի վեր՝ Ռամսէսներու դարը, դէպի վար՝ Հոռոմէական թուականը. բայց եգիպտական արուեստին ազդեցութիւնը Սիւրբոյ մէջ կը հաստատուի մինչև եգիպտականին ինքնատպութեան շինումը նոյն իսկ: Ասորեստան և Պարսկաստան ալ առանց ազդեցութեան չեն եղած փիւնիկեան արուեստին վրայ: Ի վերջոյ, յունականն է որ Ք. Ա. 400 էն սկսեալ բոլորովին իր ազդեցութեան տակ

առաւ փիւնիկեան արուեստը, երբ Կարքիոն ողողուեցաւ Յոյներով: Աննիրադի և իր զարդերն վրայ աներկեան է յունական դրոշմը: Հոռոմէական շրջանին, մանաւանդ Բ. և Գ. դարուն, փիւնիկէ կը ծածկուի ժամանակին ճաշակով, որուն մէջ երբեմն երբեմն ինքզինքնին կը մատենն սակայն նորէն երկրին կրօնական դադափարները, մինչև Դ. դար, երբ բոլորովին կ'անհետանայ փիւնիկեան արուեստը:

Փիւնիկեանին՝ ուրիշ արուեստէ ազդուելուն պատճառը ինքնին շատ զօրաւոր բնիկ ինքնատպութիւն մը չունենալն է մանաւանդ: Արուեստին յատկանիշներէն մին է այս երեւոյթը: Եգիպտականը չազդուեցաւ բնաւ յունականէն, վասնզի, թէև Իրբեւ արուեստ ստորին էր անկէ, բայց ինքնին էր յոյժ ինքնատիպ: Փիւնիկեան շինութիւններուն մէջ չարունակումի ոգին է որ կը պակսի. գեղեցիկ գադափարներ, աղուոր մանրամասնութիւններ կան, բայց այդ ամէնքէն զօրս չի գար տիրական ընդհանուր յատակագիծ մը. կարծես թէ մարդիկ բանած են քարին վրայ, բանած ըլլալու համար միայն, առանց հասարակաց գործի մը մտահոգութեան, առանց գիտնալու թէ ամբողջութեան ոգին է որ կը կացուցանէ մեծ արուեստը: Ասոր համար է որ ամէն կողմ թերի՝ կիսատ բան մը մնացած է կարծես. ոչ մէկ մահարձանի վրայ, հոն, թաղուածին ժառանգորդները փոյթ չեն ըրած իրենց՝ վերջին ձեռք մը դնել տալ: Արուեստին հաճոյքը անցաւոր զգացում մըն է հոն. այս պատճառաւ ոչինչ կը վերջացնէ ան. զի վերջացնելու համար խստամբեր կամք պէտք է: Փիւնիկեցիները քանդակագործ ըլլալ կը թուին աւելի քան ճարտարապետ, զանգուածային աշխատասիրութիւն չկայ: Ամէն ոք իր հաշուոյն, իր խելքով կը գործէ լոկ:

Բայց ասով չ'ուրացուիր փիւնիկեան արուեստին նախաւորութիւնը. անիկա աւելի հին է քան յունականը, և, ինչպէս ամենուն, անոր ալ մատուցած է ծառայութիւն, զէթ հանդիսանալով միջնորդ ստորին և վերին Արեւելքին միջև: Արուեստի տեսակէտով, փիւնիկեցիներուն յետնեալ վիճակը ցոյսօր երեւան կուգայ իրենց ներկայ երկրին մէջ ևս. վաճառականութեան մէջ

յառաջացած են, բայց արուեստին մէջ կը մնան չքաւոր: Մարտնիզ եկեղեցին եթէ բաղդատէք ֆրանսական գեղջուկ մատուռի մը հետ, պիտի զգաք թէ այդպէս է: Հնութիւնը Սիւրիոյ մէջ շատ չնչին բան թողած է. վասնզի նախ ինքը մեծ բան մը չէ եղած: Վաղնջական Սիւրիան մեքենաներ չէ ունեցած, քարտալայրերէ և ծակքարերէ զատ: Մեծ քարերու դոյութիւնը բնու ապացոյց չէ յիշակերտին հնութեանը: Պաւլպէքի արամազդեան մահեանը մեծ հնութիւն մը չէ: Քրիստոսէ մինչեւ երկու դար ետքը կառուցուած մեծքարեայ մահեան կայ: Փիւնիկեցիք ճարտարագէտ ժողովուրդ էին, և արդէն գծուար է որ արուեստագէտը ճարտարագէտ ըլլայ: Իսկ եթէ փիւնիկեցոց՝ Յոյներէն ազդեցիկէն առաջ ժամանակներէն արուեստի գործեր կը գտնուին փիւնիկէի մէջ, այդ ևս շատ մեծ բան մը չի նշանակեր, նախ վասնզի մեծ արժէքով բաներ չեն առնք. երկրորդ, որովհետեւ եզրկատական ազդեցութիւն կրած է այդ միջոցին փիւնիկէն: Եւ յետոյ, վերջերն ալ, յունական ճարտարարուեստը ազդած է փիւնիկեանին վրայ:

Փիւնիկեան արուեստին ամենէն գեղեցիկ գործերը գերեզմաններն են, որոնք այրեր էին առաջ բնականէն, և յետոյ արուեստականօրէն փորուեցան երբեմն: Յետոյ, երբ ճարտարապետական ձեւ տալ սկսուեցաւ գերեզմաններուն, նորէն քարայրի կերպը զանց չեղաւ. այնպէս որ հողին վրայ շինուած մեծ մօտիլէտներն ալ բարձր քարայրներու ձեւն ունեցան: Վիմագրական արուեստն ալ աննշան մնացած է փիւնիկեցոց մէջ: Դարին վրայ գրելու սովորութիւնը, որուն կը թուի ակնարկել Յօր (ԺԹ. 23, 24), մեծ արդիւնքներ չէ ունեցած. մօլաբական քարէն առաջ որ և է արձանագրութիւն երեան չէ ելած: Յիշատակարաններու, դրամներու, գերեզմաններու վրայ գրելու սովորութիւնն ալ Յունաց հետ յարաբերուելէն առաջ չկայ իրապէս: Փիւնիկեան դրամագրութիւնն ալ նոյն օրէնքին կը հետեւի. Յունաց և Պարսից դրամներուն ծանօթանալէն ետքն է որ փիւնիկեցիները կը սկսին դրամ ունենալ: Նոյն իսկ Կարքեդոնի մէջ վերնագրական արձանագրութիւնները նշանաւոր չեն եղած: Վերնագրական արձանագրու-

թեանց փիւնիկէի և Սիւրիոյ մէջ սակաւութեան պատճառներէն մին ալ այն է որ աւելի մետաղի քան քարի վրայ կ'ըլլային անոնք. և որովհետեւ մետաղը քարէն աւելի արժէք ունի և դուրաւ կը վերածուի ուրիշ առարկայի, այս պատճառաւ կը կողպտէին մետաղեայ յիշատակարանները և կը ջնջէին վրայի գրուածքը, տիրանալու համար մետաղին արժէքին. այս կերպով է որ ջնջուած են՝ եղած վերնագրութիւններուն մեծ մասը: Դժուար է փիւնիկէի համար հնախօսական ժամանակագրութիւն կազմել, որովհետեւ փիւնիկէ յունական և հռովմէական շրջաններուն ալ պահեց իր ոճն ու առանձնայատկութիւնները. վերնագրութեան միջոցաւ միայն կարելի է ճշգրտմանը ընել: Այս կերպով կարելի է երեք շրջաններ որոշել. նախայունական, խառն՝ այսինքն փիւնիկեան ոճի հետքերու վրայ յունա-հռովմէական ազդեցութիւն, և զուտ յունական կամ հռովմէական ազդեցութեան շրջաններ:

Փիւնիկեան քաղաքակրթութիւնը ծովափնեայ է իսկապէս. փիւնիկէ ինքնին ըլլալով աւելի նաւահանգիստներու շարք մը, իր շրջավայրերովը միասին, քան իսկապէս երկիր մը: Այդ շարքը բաժնուած էր, յունականին պէս, քաղաքակրթական շրջանակներու: Փիւնիկեան քաղաքակրթութիւնը գրեթէ չթափանցեց դէպի ներսերը, լեռներն ի վեր: Կառուղիները գրեթէ միայն ծովագրերու վրայ շինուեցան. ներքնամարդը ասպարէզն էր ուղտին, որ քաղաքակրթութեան թշնամի գրաստն է:

Սիւրիոյ պատմութեան բանալին քաղաքաբնակի (ասորի եւ փիւնիկ) եւ թափառաշրջիկին (պէտէվի) կոխն է: Հռովմայեցոց օրով, թափառաշրջիկը նուաճուեցաւ, և Բաւմիր, Հօրան անիլերի քաղաքակրթութեան հասան: Սարակինոսներուն և իսլամին հետ սկսաւ բարբարոսութիւնը, այսինքն պէտտէներ, որ, որ և է հնարելիք չունեցող և զարգացումի միջոցները արհամարհող մարդն է Սիւրիոյ մէջ: Զ. դարէն սկսեալ, կարծես անապատը աւազին հետ դէպի ծովեզերք քալեց և հետզհետէ Տիւրոս և Սիդոն կորսուեցան:

Կալով փիւնիկէի հին պատմութեան,

անիկա նախնական Բանանն էր, ինչպէս
կը ներկայացնէ Ծննդոց գիրքը: Քրիստոսէ
3000 տարի առաջ, Փիւնիկէ բնակաւոր-
ուած է եզրպտականին նմանող ճարտա-
րապետը, յաջողաձեւն, եւ զպտերէնին
նման լեզու մը խօսող ցեղէ մը: Հազար
տարի ետքը, ան կ'ենթարկուի սեմական
արշաւանքին Հիւքսոսներուն, որոնք թէեւ
եզրպտոսի մէջ անցաւոր ազգեցութիւն մը
միայն կ'ունենան, բայց հոն բաւական խոր
հետք կը թողուն, ինչպէս իրենց արուեստ-
ները յետոյ եզրպտոսի մէջ: Բանան տարբը
չ'ոչնչանար սակայն, հակառակ լեզուն

կորսնցնելուն: Ասոր հետեանքն է որ տի-
րապետող ազգի կոչաւ տարրին մէջ երբե-
մըն դեռ կը հանդիպիս սիրուն եւ նուրբ
դիմագիծերու, որոնք հին ցեղին վերն-
ձիւղումն են անշուշտ: Հելլենականութեան
եւ Քրիստոնէութեան շունչին տակ վեր-
կենցաղած այս հին ցեղը յետոյ թէեւ ճրմ-
լուեցաւ խաւամութենէն, բայց նորէն մնաց
երկրին բարոյական կենցաղին հոգին, ինչ-
պէս կը պատահի միշտ, երբ ճարտար եւ
հին ցեղ մըն է որ կը նուաճուի դաժան
եւ տիրապետող ցեղէ մը:

Ե. Բ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՆԵՑԻ ՊՕՂՈՍ Գ.

ՊԱՏՐԻԱՐԲԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

Շնորհօք եւ յաջողութեամբ ամենագո-
րին Աստուծոյ, ի ՌՄԺԷ (= 1768) ամի
ի ապրիլի ԺԷ: Ես Պօղոս վարդապետ խղ-
ճալի եւ տառապեալս, որ եմ ի նահանգէն
Վասպուրականի, ի մայրաքաղաքէն Շա-
միրամակերտու, ի զարմէ Զարի Սաջկանց,
թողն մահտեսի հանգուցեալ Սաջաբոյ (որ
կայ թաղեալ ի յԱրապկեր ի Սրբոյ Սաղի-
մայ դառնալն), եւ որդի որդւոյ նորին
մահտեսի Մարգարէին, չարչոյ բարեպաշ-
տի եւ մեծահաւատի: Որ մինչ ծնեալս եմ
ի մօրէս իմմէ պարկեշտուհւոյ Փերուզայ
կոչեցելոյ, ի զստերէ Մաղսուտէ թախի-
եաճոյ, եւ ի լինելս իմ վեցամսեայ ժամա-
նակաւ՝ մայրիկն իմ համեստ, ըստ վկա-
յութեան տեսողացն, ելեալ է ի կենցաղոյս
եւ հանգուցեալ առ Տէր, որոյ քողցրիկ
հոգւոյն Տէրն ողորմեսցի: Իսկ հայրիկս
մենացեալ իրեւ զտատրակիկ, թողեալ զիս
եւ զորք քոյրն իմ զԹօյֆախանն (որ միով
տարով մեծ էր քան զիս) առ հայր եւ առ
մայր մօրս մերոյ, ինքն եկեալ էր յուխտ
եւ յերկրպագութիւն սրբոց տեղեաց տնօ-
րէութեանն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիս-

տոսի ի Սուրբ յերուսաղէմս, կատարելով
զուխտն իւր յաւուրս երանեալ հայրապե-
տին Գրիգորի մեծ վարդապետի, աշակեր-
տի Վարդանայ վարդապետի Բաղընցոյ:
Որ եւ հարեալ էր հայրիկս ի սէր սրբոց
տեղեացս, ի սէր սուրբ պատկերաց Աս-
տուածածնի, որ ի վերայ երկուց սիեանցն
Սուրբ Յակոբայ կայ՝ զկնի երկուց դասուցն,
եւ ի սէր երանելոյն, այսինքն Գրիգոր պա-
տրիարկին: Որ եւ եկն եւ քանի տարի սը-
նոյց զմեզ խիստ տաժանմամբ, զի ոչ ե-
մուտ միւսանդամ ի կարգ աշխարհի, այլ
կայր իրեւ զկրօնաւորսն յանապատի ըստ
ամենայնի, մինչեւ եմոյժ զքոյրն իմ ի
կարգ աշխարհի: Եւ վաճառեալ զամենայն
որ ինչ կայր ի խանութն, տալով զբա-
ժինն եւ զճիւղէզն քեռն իմոյ ըստ բաւա-
կանի իւրն կարողութեանն, եւ զիս առեալ
ընդ իւր, ի ՌՃՀԵ (= 1726) Հայոցս թը-
վին, բաղում տէրունական ուխտաւորօք
մտանել ի սուրբ քաղաքս առ սիրահարքն
իւր: Որ եւ ի ճանապարհին քեռն մեր եւ
ընդ մեզ հացակից եղելոց քաղաքակցաց
մեր՝ ի գետն Մալաթիոյ, որ առաջի թուի-
մայ զիւղին էր ա(ն)ջքըն, ընկղմեցաւ, յո-
րում գոյր սակաւ ինչ փող մեր եւ ձմ
(150) քիւլիէէ էպրիք Թէվրիկոյ: Իսկ ըն-
կերացն մեր բաղում զբամբ գոյր, զի
հայրիկս առ ինքն ունէր կարեալ զոսկիսն,
եւ վճական խօսքն հօրս էր այս՝ թէ իմ
ապրանաց մէջն անիրաւ ստացուածք ոչ
գոյր, բայց միայն մէկ կարպետ ի Թէվրի-
կու բերեալ թալանէն, զոր առի աժանա-